

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ ФОРМУВАННЯ МИСТЕЦЬКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ОСЕРЕДКІВ В УКРАЇНІ (XI — ПОЧАТОК XX СТ.)

Висвітлюються процеси динаміки формування мистецько-літературних осередків в Україні в період з XI й до початку XX ст., вітчизняні культурологічні особливості вказаних процесів.

Ключові слова: культура, мистецтво, література, вітчизняні мистецько-літературні об'єднання, культурологічні особливості.

Освещаются процессы динамики формирования художественно-литературных центров в Украине в период с XI и до начала XX ст., отечественные культурологические особенности указанных процессов.

Ключевые слова: культура, искусство, литература, отечественные художественно-литературные объединения, культурологические особенности.

The processes of formation of artistic and literary centers in Ukraine within the period of the 11th — early 20th centuries are examined. The Ukrainian culturological characteristic features of the above mentioned processes are presented.

Key words: culture, art, Ukrainian artistic and literary associations, culturological characteristic features.

Становлення та формування творчих праоб'єднань на вітчизняних теренах (XI ст.) зумовлені потужним духовно-синергетичним поривом східнослов'янської спільноти, спрямованим на самоорганізацію та самоствердження через розбудову власної держави русичів — Київської Русі. Цьому процесу сприяли:

- формування суспільної політичної верхівки (гаранта перетворень) та інтелектуально-творчих сил (виробника духовних і матеріальних цінностей);
- складання базису самобутньої регіональної культури;
- переосмислення й використання ідейно-культурних надбань Візантії та інших високорозвинених країн тощо.

Соціальною базою найперших гуртів митців та книжників було гуртожиткове чернецтво і почасти міське ремісництво художнього профілю. Центральним осередком формування й діяльності об'єднань був Київ. Складання мистецьких і літературних гуртів відбувалося паралельно, але в кожній із творчих сфер таких об'єднань були одиниці.

Період «згасання» синергетичного прориву у формуванні творчих угруповань (XIII–XV ст.) позначився відсутністю міцної державної структури:

- послабленням позицій православної церкви, що опікувала культуру;
- необхідністю вибору між різними культурними системами;
- недостатньою зрілістю етнічної самосвідомості українства;

- браком дієвих стимулів для подальшого розвитку давньоруських традицій згуртування творчих сил тощо [11; 17; 22; 26].

Означені чинники в сукупності сприяли тому, що територіальний центр творчих об'єднань перемістився в галицько-волинські землі [27].

У подальшому, із XVI ст., під впливом культур інших регіонів, зокрема ранньогуманістичної ідеології європейського Ренесансу та європейських зразків соціальної організації, виявилися нові тенденції в мистецькому середовищі, що зумовили об'єднання представників «високих» (художніх) ремесел. Головними осередками нових об'єднань стали переважно західноукраїнські міста, які отримали «магдебурзьке право», зокрема Львів, Кам'янець-Подільський та ін. [22; 28].

Найпліднішим для розвитку вітчизняних художніх та літературних об'єднань виявився період XVII — сер. XVIII ст., коли стався потужний біфуркаційний «вибух» духовно-творчої енергії вже власне українства, скерований на державно-культурне будівництво й угрунтований на світоглядних та естетичних засадах бароко, тісних контактах із європейським світом. Ядро українських творчих об'єднань первнів складала представники церковної і світської верхівки суспільства та міські ремісники художніх спеціальностей. Процес утворення об'єднань відбувався з однаковою інтенсивністю в мистецькій і літературній царині, територіально поширюючись з Галичини до Наддніпрянищини. Слід зауважити, що загальна кількість творчих гуртів на цей час становила близько двадцяти десятків.

У другій половині XVIII ст. спостерігається стрімкий спад у розвитку вітчизняних творчих об'єднань, спричинений ліквідацією української автономії, новою конфігурацією культурного простору, насильницьким припиненням культурного діалогу України з Європою, специфікою нового художнього стилю — класицизму [3; 9; 16; 23].

За видовою належністю об'єднання поділялися на «школи», «цехи-братства», «гуртки» та «кола». Довготривалими і структурованими серед них були «цехи-братства» та «школи», члени яких мали чіткі взаємозобов'язання, розподіл рольових функцій, єдиний художній стиль творчості. Тільки цехові об'єднання мали назву, статут, спільні кошти, організаційну символіку, атрибутику й обрядовість, що свідчить про формальний (корпоративний) характер організацій.

Гуртки» та «кола» становили собою певні групи творчих особистостей, здебільшого однієї генерації, що дотримували спільних або близьких ідейно-естетичних поглядів (на основі християнської ідеології та домінуючого художнього стилю), мали єдину творчу мету і намагалися її реалізувати без програмних декларацій [3; 8; 10; 30].

Особовий склад усіх об'єднань був винятково чоловічим і переважно поліетнічним; чисельність представників «шкіл» та «цехів» сягала кількох десятків осіб (різних поколінь), а в «гуртках» і «колах» — від п'яти до двадцяти.

Вітчизняні художні та літературні об'єднання (XI — сер. XVIII ст.), незважаючи на свою організаційну незрілість, успішно виконали певні важливі соціокультурні функції.

Об'єднання стали найактивнішими суб'єктами творення самобутньої регіональної східнослов'янської культури та власне українського архетипу культури. Вони забезпечили суспільство творчою продукцією — мистецькими і літературними творами, що містили універсальні культурні смисли, які стали основою реальних історичних звершень народу (культуротворча функція).

Під час міжконфесійної полеміки (XVI–XVII стст.) представники художньо-літературних об'єднань стали на захист православної християнської ідеології, що була традиційним підґрунтям культурної системи суспільства, і обстоювали її право на існування. Водночас, жорстка конфронтація між православними й католицькими ідеологами створила проблему вибору і призвела до поділу українства на дві конфесії, що надалі зумовило певні культурні відмінності між західними і східними регіонами України (ідеологічна функція з неоднозначними наслідками)[14; 29].

У межах об'єднань відбулося творче переосмислення естетичних категорій, презентованих домінуючими для кожної історичної доби художніми стилями (візантійським, ренесансним, бароковим), та їх синтез із місцевими художніми традиціями, результатом чого стало формування давньоруського художнього стилю та стилю українського бароко (естетична функція).

Об'єднання потурбувалися про відповідність творчих продуктів українства. Самоорганізація творчих сил через об'єднання сприяла формуванню еліти як життєво важливого для соціуму чинника (соціо-структуруюча функція).

Значною мірою завдяки художнім та літературним об'єднанням було вирішено актуальне соціокультурне завдання — формування української інтелектуально-творчої еліти, як виробника, носія і провідника духовних цінностей українського суспільства [5; 15].

Загальний обсяг культурних здобутків художніх та літературних об'єднань прафеномаенальної стадії достатньо значний і різноманітний: це — видатні твори давньоруської та барокової етикоцентричної літератури, монументального живопису, іконопису, портретного живопису, книжної мініатюри й гравюри, художньої металопластики тощо, а також духовні цінності — модель ірраціонального світосприйняття, поцінування свободи особистості й творчості як способу життя, повернення уваги до драматичних суперечностей людського буття, визначення типів «тихої» та «гордої» людини з різними моделями соціальної поведінки тощо.

Вітчизняними творчими об'єднаннями доби бароко започатковано певні значущі для мистецтва й літератури проекти:

- виокремлення громадянської, філософської та фантазмагоричної поезії;

- ідея та поетичні зразки «штуки для штуки» («мистецтва для мистецтва»);
- поезомалярські вправи й експерименти з можливостями друкарських шрифтів;
- спроби синтезу різних художніх мовних засобів;
- елементи ігрової комунікації та ін.

У своїй історично-часовій площині художні та літературні об'єднання були тісно пов'язані із церковними й владними структурами, виробничою базою (скрипторіями, малярнями, друкарнями, ремісничими майстернями), навчальними закладами (колегіумами, КМА), окремими поважними персонами (покровителями, замовниками). Крім того, існував зв'язок між професійними літераторами і митцями та представниками народної творчості; підтримувалися діалогічні культурні стосунки з європейськими художніми осередками [2; 3; 16; 23].

У художній та літературній сферах XVI — сер. XVIII ст. співіснували індивідуалістичне й гуртове начала, але їх природа змінювалася в міру культурного розвитку суспільства, індивідуалізації та соціалізації людини. Якщо спочатку спостерігалася опозиція «творець-індивид» — «творчий гурт» (котрий практично базувався на общинних соціальних зв'язках, а пізніше — на традиції побратимства), то із XVII ст. вона набула якісно іншого вигляду: «творча Індивідуальність» — «творче об'єднання Індивідуальностей» (на основі особистого вибору). Становлення людської Особистості й поцінування її чеснот зумовили також появу персоніфікованих лідерів творчих об'єднань. Представників творчих спільнот і свідомо усамітнених митців споріднювало відчуття, що вони здійснюють важливу для суспільства справу, а поняття «власне творчість» і «громадський обов'язок» становили єдине ціле.

Основним засобом спілкування художніх та літературних об'єднань з масами було поширення їх творчої продукції, а безпосередня особиста комунікація існувала тільки в колах самих митців.

Мистецько-літературна творчість загалом перебувала на позиціях недиференційованого моралізму і тільки із XVII ст. почала орієнтуватися на інтереси й можливості різних соціальних прошарків. Суттєву перешкоду для інтенсивного споживання творчих здобутків становили низький освітній рівень населення і недостатній розвиток культурологічно-комунікаційних засобів.

Через брак необхідних джерел неможливо охарактеризувати нюанси суспільної рецепції стосовно творчих продуктів, але їх гуманістичний зміст, узгодженість з етноментальними властивостями спільноти, виразна декоративність мусили викликати емоційне сприйняття, співпереживання публікою основних смислів та їх свідоме чи підсвідоме засвоєння.

Упродовж XIX — поч. XX ст. саморозвиток вітчизняних творчих об'єднань відбувався в кілька фаз і був тісно пов'язаний

з національно-визвольними змаганнями українства та формуванням і діяльністю нової елітної верстви суспільства — інтелігенції як виробника, носія та провідника системи духовно-культурних цінностей.

Фаза становлення української національної ідеї в напрямі європейського романтизму репрезентована двома літературними об'єднаннями нового типу — харківською школою романтиків і львівською «Руською трійцею», що мали чіткі ідейно-естетичні платформи й знаменували собою початок формування українофільської інтелігенції окремо в східноукраїнському та західноукраїнському регіонах. Мистецьких об'єднань у їх загальноприйнятому розумінні в Україні першої пол. XIX ст. не існувало через зосередження художніх сил в імперських центрах [1; 15; 16].

Наступна фаза динаміки творчих мистецько-літературних об'єднань (1840-і — 1870-і рр.), перейнята духом народництва і художнього реалізму, була представлена Кирило-Мефодіївським братством та громадами — ліберально-демократичними організаціями, характерними для другого покоління інтелектуально-творчої української інтелігенції, котра намагалася підвищити рівень національної самосвідомості суспільства через поєднання громадсько-політичної й культурницької діяльності. Громадівський рух зародився в українських колах Петербурга і поширився в Наддніпрянщині. Українські митці на цьому етапі увійшли до складу російського «Товариства пересувних художніх виставок», діяльність якого охоплювала частково й українську територію.

Наступна фаза (остання чверть XIX — поч. XX ст.) позначена одночасним посиленням національного громадсько-політичного й культурницького рухів та проникненням в Україну нових європейських культурних віянь, підхоплених представниками третього покоління вітчизняної інтелігенції, внаслідок чого поряд з політизованими угрупованнями (на зразок франківської «Молодої України», «Братства тарасівців») почали виникати суто творчі літературні («Плеяди», «Молода муза», «Українська хата») та художні (ТЮРХ «Товариство для розвою руської штуки», Товариство київських художників, Товариство харківських художників) об'єднання на заході й сході України.

Майже всі об'єднання мали самоназви, в яких відбивався тип чи вид гурту або його художньо-стилістичні вподобання; значна частина об'єднань продемонструвала наявність характерних самоорганізаційних ознак — чіткої структурної організації, статутів, програмних положень, різноманітних маніфестів, власних друкованих органів, постійного приміщення тощо. Середня чисельність членів об'єднань складала 15–20 осіб; уперше в складі творчих об'єднань з'явилися жінки-письменниці й художниці; за національною належністю переважали українці, але поряд з ними були й представники інших народів; так само не існувало й релігійно-конфесійних, партійно-політичних та інших обмежень для вступу митців до об'єднань. Більшість об'єднань мала локально-територіальний характер (основні

центри — Київ, Львів, Харків, Одеса, Катеринослав, Чернігів, Полтава) і не підпорядковувалася офіційним структурам [16;19; 21].

Висока громадянсько-патріотична активність вітчизняних творчих сил, конкретно виявлена через суспільно-політичні та культурницькі об'єднання письменства, сприяла розвиткові національної ідеї, розробці концептів національної культури як самобутньої і повновартісної, спонукаючи інтелігенцію до вирішення проблеми національного стилю в літературі та мистецтві. Якщо романтики по суті «відкрили» українську націю, народники розбудовували її в онтологічній та морально-етичній площинах, то модерністи зосередилися на філософсько-естетичних аспектах національної ідеї. Культурно-просвітницький рух мав важливе значення для складання комунікаційної інфраструктури й консолідації українського суспільства. Але ціною цих досягнень була відмова від пріоритетності естетичних категорій творчості.

Тільки з виникненням модерністських, а надалі й авангардистських мистецьких та літературних гуртів поновилася власне культурологічно-естетична функція творчих об'єднань і набула надзвичайної інтенсивності: закладено основи багатьох художньо-стилістичних напрямів, систем, течій, поглядів, що мали вирішальне значення для розвитку стильових тенденцій у мистецтві та літературі впродовж усього ХХ ст.

Провідними засобами діяльності об'єднань були продукування мистецьких і літературних творів, друкування видань, влаштування виставок, проведення масових культурних імпрез в усій формально-жанровій багатоманітності.

Період становлення вітчизняних творчих об'єднань, незважаючи на певні функціональні диспропорції та специфічність соціокультурних завдань, відзначається вагомістю й багатоплановістю здобутків, серед яких — станковий живопис у стилі реалізму, модернізму й авангардизму (сюжетні твори, портрети, пейзажі, абстрактні твори), неовізантійські стінописи, необарокова графіка, конструктивістська сценографія і декоративно-ужиткова творчість тощо; романтична й реалістична література, зразки символістської, неосимволістської, імпресіоністичної, неоромантичної, революційно-романтичної і футуристичної поезії (громадянської, ліричної, урбаністичної). Виразна полістилістика й активні формалістичні пошуки суттєво збагатили образотворчу та літературну мову і поширили жанровий діапазон кожного виду творчості.

Через часовий збіг двох складних, масштабних і певною мірою суперечливих соціокультурних завдань — розбудови засад самобутньої національної культури і долучення до українського мистецько-літературного життя європейських культурних здобутків майже за столітній період разом з численними новітніми тенденціями — вітчизняні творчі об'єднання не мали реальних можливостей для їх остаточного вивершення. Здійснено немало спроб розробки національної

ідеї, концепції української культури, національного художнього стилю, але вони не набули загального визнання. Модернізм допоміг розвинути на новому рівні окремі культурні традиції українства, але не склався як цілісна система, оскільки частина інтелігенції вбачала в ньому загрозу органічності вітчизняного художнього поступу. Авангардизм тільки розгортав свої знамена, його перші досягнення не сприймалися у зв'язку з національною культурою [12; 13].

Більшість культурологічних починань творчих об'єднань цієї пори мала перспективне значення.

Творчі гурти XIX — поч. XX ст. мали певні контакти як між собою, так і з іншими складовими тогочасного соціокультурного середовища: літературні об'єднання були пов'язані з вищими навчальними закладами, видавництвами або окремими часописами; художні об'єднання — з міськими образотворчими школами, Петербурзькою, Віденською, Краківською та Паризькою Академіями мистецтв, новаторськими театральними колективами, майстрами народного мистецтва.

Загалом художньо-літературні об'єднання зберігали незалежність від політичної влади, але якщо австро-угорський імперський режим достатньо толерантно ставився до національно-культурних потреб українства, то російський режим чинив перешкоди розвитку українських мови й літератури як основоположним чинникам національної культури. За часів існування УНР націотворчі й культуротворчі інтереси об'єднань та влади збігалися і державні заходи щодо інституціоналізації та структуризації вітчизняної культурної сфери створювали сприятливі умови для діяльності творчих об'єднань.

Використання творчими об'єднаннями XIX — поч. XX ст. самоорганізаційного досвіду та культурних здобутків літературно-художніх гуртів минулих днів свідчить також про наявність «вертикальних» зв'язків у розвитку вітчизняних об'єднань [4; 25].

Літературні гуртки романтиків поч. XIX ст. проголошували визнання цінності людської особистості та її творчого самовираження, але надалі специфіка соціокультурних завдань змусила вітчизняних митців свідомо підпорядкувати власні творчі прагнення громадському обов'язку. З виникненням об'єднань модерністського напрямку, які обстоювали позицію творчого індивідуалізму і надавали Митцеві рис ідейного лідера, національного героя, серед інтелігенції розгорнулася полеміка стосовно свободи творчості на іманентній основі. Новий рівень зрілості й значимості творчої Особистості підтверджувався наявністю харизматичних лідерів, довкола яких гуртувалися однодумці — літератори та художники. Мотивацією для утворення об'єднань було намагання митців розвивати національну культуру на новітній полістилістичній основі, що неможливо здійснити поодиноко; однак у рамках тогочасних гуртів кожна творча Особистість почувалася вільною і самодостатньою.

Завдяки діяльності творчих об'єднань упродовж XIX — поч. XX ст., українське суспільство набуло можливості користуватися мистецькими та літературними здобутками в широкому стилістичному діапазоні. Проте кожна суспільна верства мала свої художньо-культурологічні вподобання: для селянської більшості ближчою була реалістична етнографізована творчість; щойно сформовані пролетарські маси тяжіли до революційно-романтичних, соціально-позитивістських творів; інтелігентські кола переважно перебували в силовому полі російських і західноєвропейських новаторських культурних надбань [7; 31; 18].

На означеному історичному етапі загострилася проблема елітаризму й егалітаризму, як визначальна для розвитку національної культури. Прогресивні об'єднання творчої інтелігенції намагалися гідно виконати обов'язки духовного авангарду суспільства і заперечували проти ототожнення української національної культури винятково з народною (селянською) чи народницькою, але їх сил виявилося недостатньо для ствердження елітарних тенденцій духовно-творчого культурологічного розвою [31; 20; 24].

Аналіз процесів формування мистецько-літературних осередків в Україні, на думку автора, вможлиблює моделювання як соціальної обстановки на той чи інший історичний час у цілому, так і вітчизняного художнього життя зокрема. Адже саме мистецько-літературні угруповання, що об'єднували кращих представників інтелігенції, відображали події, які відбувалися в суспільному житті в цілому й на художньо-культурологічному просторі зокрема. У цьому разі автор має на меті розгляд процесів формування мистецько-літературних осередків в Україні, починаючи з XI ст. і закінчуючи початком XX ст.

Таким чином, аналіз процесів формування мистецько-літературних осередків в Україні надав змоги виявити й охарактеризувати процеси вітчизняного художньо-літературного життя, починаючи з XI й закінчуючи початком XX ст. У цілому такий аналіз дозволив змодельовати й показати основні соціальні й культурологічні особливості еволюції вітчизняного духовного простору в період з XI до початку XX ст.

Список літератури

1. Айзеншток І. Українські поети-романтики / І. Айзеншток // Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. — К. : Мистецтво, 1968. — С. 7–64.
2. Андрущенко М. В. Парнас віршотворний : Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. / М. В. Андрущенко; НАН України. Ін-т л-ри. — К. : Укр. кн., 1999. — 208 с.
3. Аполлонова лютя : Київські поети XVII–XVIII ст. — К. : Молодь, 1982. — 320 с.
4. Афанасьєв В. А. Товариство південно-російських художників [1890–1922] / В. А. Афанасьєв. — К. : Держ. вид-во образотв. мистец. і муз. л-ри УРСР, 1961. — 132 с.

5. Бичко А. К. Історія філософії : [підруч. для студ. вищ. закл. освіти] / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. — К. : Либідь, 2001. — 407 с.
6. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції / А. К. Бичко // Слово і час. — 1994. — № 4. — С.25–40.
7. Бурачек М. Г. Альбом репродукція / М. Г. Бурачек. — К. : Мистецтво, 1937. — 82 с.
8. Возняк М. С. Історія української літератури : у 2 кн. [Аналіз історії української літератури XV–XVIII ст.] / М. С.Возняк. — Л. : Світ, 1994. — Т. 2. — 558 с.
9. Голубев С. Т. Київський митрополит Петр Могила и его сподвижники : в 2 т. / С. Т. Голубев. — К., 1983. — Т. 1. — 231 с.
10. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський. — К. : Либідь, 1993. — Т. 2. — 261 с.
11. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / М. С. Грушевський. — К. ; Л. : Б.в., 1912. — 248 с.
12. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. — Л. : Літопис, 1997. — 297 с.
13. Гундорова Т. Суспільно-літературний рух «Молодої України» проблема модерної української нації / Т. Гундорова // Сучасність. — 1992. — № 3. — С. 108–113.
14. Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні : Альб.-кат. / П. М. Жолтовський АН УРСР. Музей етнографії та худож. промислу. — К. : Наукова думка, 1982. — 287 с.
15. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст : Франків. період / О. С. Забужко. — К. : Основа, 1993. — 126 с.
16. Історія української культури : [зб. пр.] / За заг. ред. І. Крип'якевича. — К. : Либідь, 1994. — 650 с.
17. Історія української культури: у 5 т. : Українська культура XIII — першої половини XVII століть / [В. С. Александрович, В. Г. Балущок, М. Б. Боянівська та ін. ; НАН України]. — К. : Наукова думка, 2001. — Т. 2 — 847 с.
18. Історія української літератури. — К. : Наукова думка, 1970. — 543 с.
19. Кирило-Мефодіївське товариство : в 3 т. — К., 1990. — Т.1 — 349 с.
20. Костюк Г. "Віта нова" : [Укр. літ. в перший рік відродження України після Укр. нац. революції] / Г. Костюк // Слово і час. — 2002. — № 10. — С. 5–8.
21. Костомаров М. І. Галерея портретів : біогр. нариси : для серед. та ст. шк. віку / М. І. Костомаров ; пер. з рос. М. Ілляш; худож. : С. Семендяєв. — К. : Веселка, 1993. — 326 с.
22. Попович М. В. Нарис історії культури / М. В. Попович. — К. : АртЕК, 1999. — 728 с.
23. Сакович К. Трактат про душу, написаний велебним отцем Касіяном Саковичем, ченцем грецької релігії / К. Сакович // Пам'ятки братських шкіл на Україні кінець XVI — початок XVII ст. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 443–512.
24. Семенко М. За консолідацію пролетарських сил в українській літературі / М. Семенко // Нова генерація. — 1930. — № 3. — С. 3–15.

Розділ 1. Теорія та історія культури

---

25. Соколюк Л. Д. Учні І. Ю. Рєпіна у Харкові / Л. Д. Соколюк // Українське мистецтво та архітектура кінця ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2000. — С. 85–93.
26. Субтельний О. Україна : історія / [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького] / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — 512 с. : ілюстр.
27. Томашівський С. Історія України : Старинні віки і середні віки / С. Томашівський. — Мюнхен, 1948. — 645 с.
28. Фільц Б. Музичні цехи на Україні (ХVІ–ХІХ ст.) / Б. Фільц // Українське музикознавство. — К., 1982. — Вип. 17. — С. 5–19
29. Фоменко В. Н. Киевская школа гравюры (середина 1610-х — 1718 гг.). / В. Н. Фоменко. — К. : Мистецтво, 1993. — 164 с.
30. Шевчук В. Дорога в тисячу років / В. Шевчук. — К., 1990. — 436 с.
31. Plynzkyj O. S. Ukrainian Futurism, 1914–1930. A Historical and Critical Study / Oleh S. Plynzkyj. — Cambridge, MA : — Harvard Ukrainian Research Institute, distributed by Harvard University Press, 1997. — 453 p.

Надійшла до редколегії 28.03.2013 р.